

O'g'iloy BOZOROVA

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti tayanch doktoranti

E-mail: bozorovaugiloy479@gmail.com

TerDU professori, f.f.d P.Bakirov taqrizi asosida.

**INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA ERGASHGAN QO'SHMA
GAPLARNING TUZILISH MODELLARI: IZOMORF VA ALLOMORF XUSUSIYATLARNING QIYOSIY TAHLILI**

Annotsatsiya

Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi ergashgan qo'shma gaplarning tuzilish modellari qiyosiy-tipologik jihatdan tadqiq etilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi ikkala tildagi ergashgan qo'shma gaplarning strukturaviy modellarini aniqlash, ularning izomorf (o'xshash) va allomorf (farqli) xususiyatlarini ilmiy asosda tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot materiallari sifatida Ernest Xemingueyning ingliz tilidagi va Said Ahmadning o'zbek tilidagi badiiy asarlari tanlab olingan. Kontrastiv tahlil va strukturaviy tahlil metodlari qo'llanilgan.

Kalit so'zlar: ergashgan qo'shma gap, tuzilish modeli, izomorf xususiyat, allomorf xususiyat, qiyosiy tahlil, ingliz tili, o'zbek tili, kontrastiv tilshunoslik.

**STRUCTURAL MODELS OF COMPLEX SENTENCES WITH SUBORDINATION IN ENGLISH AND UZBEK: A
COMPARATIVE ANALYSIS OF ISOMORPHIC AND ALLOMORPHIC FEATURES**

Annotation

This article presents a comparative-typological study of the structural models of complex sentences with subordination in English and Uzbek. The main objective of the research is to identify the structural patterns of subordinate complex sentences in both languages and to analyze their isomorphic (similar) and allomorphic (different) features on a scientific basis. The research materials include literary works by Ernest Hemingway in English and Said Ahmad in Uzbek. Contrastive and structural analysis methods were employed.

Keywords: complex sentence with subordination, structural model, isomorphic feature, allomorphic feature, comparative analysis, English language, Uzbek language, contrastive linguistics.

**СТРУКТУРНЫЕ МОДЕЛИ СЛОЖНОПОДЧИНЁННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ
ЯЗЫКАХ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИЗОМОРФНЫХ И АЛЛОМОРФНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК**

Аннотация

В данной статье проводится сравнительно-типологическое исследование структурных моделей сложноподчинённых предложений в английском и узбекском языках. Основная цель исследования заключается в выявлении структурных моделей сложноподчинённых предложений в обоих языках и научном анализе их изоморфных (сходных) и алломорфных (различных) характеристик. В качестве материалов исследования использованы художественные произведения Эрнеста Хемингуэя на английском языке и Саида Ахмада на узбекском языке. В работе применялись методы контрастивного и структурного анализа.

Ключевые слова: сложноподчинённое предложение, структурная модель, изоморфная характеристика, алломорфная характеристика, сравнительный анализ, английский язык, узбекский язык, контрастивная лингвистика.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda turli tizimli tillarning grammatik qurilishini qiyosiy-tipologik jihatdan o'rganish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Ergashgan qo'shma gaplar har qanday tilning sintaktik tizimida muhim o'rin egallaydi, chunki ular fikrning murakkab mantiqiy munosabatlarini ifodalash vositasi sifatida xizmat qiladi. Ingliz va o'zbek tillarining genetik va tipologik jihatdan turli oilalarga mansubligiga qaramay, ikkala tilda ham ergashgan qo'shma gaplar fikrni ifoda etishning asosiy sintaktik vositalaridan biri bo'lib, o'ziga xos tuzilish xususiyatlariga ega.

Ergashgan qo'shma gaplarning qiyosiy tadqiqi tilshunoslikning bir qancha dolzarb muammolarini hal etishga yordam beradi. Birinchidan, bu tadqiqot til universalialari va til xususiyatlari masalasini yoritishga xizmat qiladi. Ikkinchidan, tarjima nazariyasi va amaliyotida, xususan, ingliz-o'zbek va o'zbek-ingliz tarjima jarayonida yuzaga keladigan sintaktik transformatsiyalarni tushunishga asos bo'ladi. Uchinchidan, ingliz tilini o'zbek auditoriyasiga o'qitish metodikasini takomil- lashtirish uchun ilmiy zamin yaratadi.

Tadqiqotning dolzarbligi bir necha omillar bilan belgilanadi. Avvalo, hozirgi kunda globalashuv jarayonida ingliz tili xalqaro muloqotning asosiy vositasiga aylangan bo'lib, o'zbek tilshunoslari uchun ikkala tilning sintaktik tizimini chuqur qiyosiy tahlil qilish zarurati ortib bormoqda. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish to'g'risidagi qarorlari ushbu tadqiqotning amaliy ahamiyatini oshiradi.

Tadqiqotning maqsadi – ingliz va o'zbek tillaridagi ergashgan qo'shma gaplarning tuzilish modellarini aniqlash va ularning izomorf hamda allomorf xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: 1) ingliz tilida ergashgan qo'shma gaplarning tuzilish modellarini aniqlash va tasniflash; 2) o'zbek tilida ergashgan qo'shma gaplarning tuzilish model- larini aniqlash va tasniflash; 3) ikkala tildagi modellar orasidagi izomorf xususiyatlarni aniqlash; 4) allomorf xususiyatlarni aniqlash va ularning sabablarini izohlash; 5) muvofiqlik jadvalini tuzish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, birinchi marta ingliz va o'zbek tillaridagi ergashgan qo'shma gaplarning tuzilish modellari badiiy matn materiali asosida tizimli ravishda qiyoslangan. Ingliz tilida 12 ta, o'zbek tilida 15 ta asosiy tuzilish modeli aniqlangan va ularning muvofiqlik jadvali yaratilgan.

Tahlil va natija. Ergashgan qo'shma gaplarning nazariy tadqiqi uzoq tarixga ega bo'lib, turli lingvistik maktablar tomonidan turlicha yondashuv bilan o'rganilgan. Ingliz tilshunosligida R.Kverk va boshqalar [1] ergashgan qo'shma gapni "bosh gap va bir yoki undan ortiq ergash gapdan tashkil topgan sintaktik birlik" sifatida ta'riflagan. R.Kverk tasniflashiga ko'ra, ingliz tilidagi ergash gaplar nominal (ot), adverbial (ravish) va relative (aniqlovchi) ergash gaplarga bo'linadi.

R.Xaddlston va J.K.Pullum [2] o'zlarining "The Cambridge Grammar of the English Language" fundamental asarida ergashgan qo'shma gaplarni yanada batafsil tavsiflab, ergash gaplarning bosh gap tarkibidagi funksional o'rniga alohida e'tibor qaratganlar. Ularning fikricha, ergash gapning tuzilish modeli uning bosh gapdagi sintaktik vazifasi bilan chambarchas bog'liq.

N.Xomskiy [3] generativ grammatika doirasida ergashgan qo'shma gaplarning chuqur va yuzaki tuzilishini farqlash zarurligini ko'rsatib, transformatsion qoidalar yordamida murakkab gaplarning hosil bo'lish mexanizmini tavsiflab bergan. Uning "Aspects of the Theory of Syntax" (1965)

asarida berilgan daraxt ko'rinishidagi tahlil ergash gaplarning bosh gap tarkibidagi o'rnini aniq ko'rsatishga imkon beradi.

M.A.K.Xallidey [4] tizimli-funksional grammatika nuqtai nazaridan ergashgan qo'shma gaplarni "clause complex" tushunchasi orqali izohlagan. Uning yondashuvida gaplarning o'zaro munosabati ikki o'lchovda – taktik (parataktik va gipotaktik) hamda logik-semantik (kengaytirish va loyihalashtirish) jihatdan tahlil qilinadi.

O'zbek tilshunosligida ergashgan qo'shma gaplar A.G'ulomov [5], G'.Abdurahmonov [6], A.Nurmonov [7], A.Hojiyev [8] kabi olimlar tomonidan atroflicha o'rganilgan. A.G'ulomov o'zbek tilidagi ergashgan qo'shma gaplarni birinchi marta tizimli ravishda tasniflagan bo'lib, ularni ergash gapning bosh gapdagi vazifasiga ko'ra ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol ergash gaplarga bo'lgan. G'.Abdurahmonov [6] ergash gaplarning bog'lovchi vositalari va tuzilish xususiyatlarini batafsil tahlil qilib, o'zbek tilidagi ergash gaplarning o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy asoslab bergan.

A.Nurmonov [7] o'zbek tilining grammatik qurilishini zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqib, ergashgan qo'shma gaplarning strukturaviy-semantik tahlilini amalga oshirgan. U ergash gaplarning bosh gap bilan bog'lanish usullarini sintetik va analitik turlarga ajratgan.

A.Hojiyev [8] esa o'zbek tilining izohli grammatikasida ergashgan qo'shma gaplarning barcha turlarini keng misollar asosida tavsiflab, ularning stilistik xususiyatlarini ham yoritgan.

Strukturaviy tahlil metodi – ergashgan qo'shma gaplarning tarkibiy qismlarini ajratish, ularning o'zaro munosabatini aniqlash va tuzilish modellarini tavsiflash uchun qo'llanilgan.

Statistik metod – har bir tuzilish modelining badiiy matnlarda qo'llanilish chastotasini aniqlash maqsadida foydalanilgan.

Transformatsion tahlil metodi – ergashgan qo'shma gaplarning chuqur tuzilishini aniqlash va ikkala tildagi transformatsion imkoniyatlarni solishtirish uchun ishlatilgan.

Tadqiqot materiallari tanlashda quyidagi mezonlarga amal qilingan: a) asarlarning badiiy adabiyotning klassik namunalari ekanligi; b) ikkala yozuvchining o'z tillarida ergashgan qo'shma gaplar- dan faol foydalanishi; v) asarlarning turli janrlar va uslublarni qamrab olishi.

Ingliz tilidagi badiiy matnlarni tahlil qilish natijasida 12 ta asosiy tuzilish modeli aniqlangan. Ularni quyidagicha tasniflash mumkin:

Aniqlovchi ergash gaplar (Relative Clauses). Model 1. Cheklovchi aniqlovchi ergash gap (Restrictive Relative Clause): Tuzilishi: NP + [RP + Sergash] + VP

Bu modelda ergash gap aniqlanishning ma'nosini cheklaydi va ajratilmaydi. Bog'lovchi vositalar: who, whom, which, that, whose, where, when.

Misol (Xeminguey, "The Old Man and the Sea"): "He was an old man who fished alone in a skiff in the Gulf Stream." – Bu gapda who fished alone ergash gapi an old man so'zini aniqlab, uning qanday chol ekanligi haqida qo'shimcha ma'lumot beradi.

Model 2. Cheklovchi bo'lmagan aniqlovchi ergash gap (Non-Restrictive Relative Clause):

Tuzilishi: NP + , [RP + Sergash] , + VP

Misol (Xeminguey, "A Farewell to Arms"): "Catherine, who was standing beside the bed, looked at me and smiled." – Ergash gap aniqlanish haqida qo'shimcha izoh beradi, ammo uning ma'nosini cheklamaydi.

A.Ot ergash gaplar (Noun Clauses). Model 3. Ega vazifasidagi ot ergash gap (Subject Noun Clause):

Tuzilishi: [Conj + Sergash] + VPbosh.

Bog'lovchilar: that, what, who, whether, how, why.

Misol (Xeminguey): "What he had caught was not enough to feed them." – Ergash gap bosh gapda ega vazifasini bajaradi.

Model 4. To'ldiruvchi vazifasidagi ot ergash gap (Object Noun Clause): Tuzilishi: NP + VP + [Conj + Sergash]

Misol (Xeminguey, "The Old Man and the Sea"): "He knew that he had been beaten and he did not care." – that he had been beaten ergash gapi knew fe'lining to'ldiruvchisi sifatida kelgan.

Model 5. Predikativ vazifasidagi ot ergash gap (Predicative Noun Clause): Tuzilishi: NP + Vlink + [Conj + Sergash]

Misol (Xeminguey): "The trouble was that he was too old to fish alone." – Ergash gap kesim vazifasini bajaradi.

Model 6. Apozitiv ot ergash gap (Appositive Noun Clause): Tuzilishi: NPmavhum + [that + Sergash]

Misol: "He had the feeling that something was going to happen." – Ergash gap feeling otining mazmunini ochib beradi.

A.Hol ergash gaplar (Adverbial Clauses). Model 7. Vaqt hol ergash gapi (Temporal Adverbial Clause): Tuzilishi: [Conjvaqt + Sergash] + Sbosh yoki Sbosh + [Conjvaqt + Sergash]

Bog'lovchilar: when, while, before, after, until, as soon as, since.

Misol (Xeminguey, "For Whom the Bell Tolls"): "When he heard the planes coming, he lay flat on the ground." [18.] – Vaqt ma'nosini ifodalovchi ergash gap.

Model 8. Sabab hol ergash gapi (Causal Adverbial Clause): Tuzilishi: Sbosh + [Conjsabab + Sergash]

Bog'lovchilar: because, since, as, for.

Misol (Xeminguey, "The Old Man and the Sea"): "He did not say that because he knew it was not true." [16]

Model 9. Shart hol ergash gapi (Conditional Adverbial Clause): Tuzilishi: [if/unless + Sergash] + Sbosh

Misol (Xeminguey): "If he had not been so tired, he would have gone farther." – Shart ma'nosini ifodalovchi ergash gap.

Model 10. O'rin hol ergash gapi (Place Adverbial Clause): Tuzilishi: Sbosh + [where + Sergash]. Misol (Xeminguey, "A Farewell to Arms"): "I went back to the place where the road crossed the river."]. Model 11. Maqsad hol ergash gapi (Purpose Adverbial Clause): Tuzilishi: Sbosh + [so that/in order that + Sergash]

Misol (Xeminguey): "He tied the fish alongside so that he could hold him."

Model 12. Natija hol ergash gapi (Result Adverbial Clause): Tuzilishi: Sbosh + [so...that + Sergash]. Misol (Xeminguey, "The Old Man and the Sea"): "He was so tired that he could not see well".

Statistik ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, ikkala tilda ham eng ko'p qo'llaniladigan ergash gap turlari – Xemingueyda aniqlovchi ergash gaplar (27,5%) va ot ergash gaplar (27,6%), Said Ah- madda esa ot ergash gaplar (26,7%) va hol ergash gaplari (55,5%). Bu natija ikkala yozuvchining badiiy uslubida predmetning tavsifi va harakatning mazmunini ochib berish muhim o'rin tutishini ko'rsatadi.

Vaqt hol ergash gaplari ham ikkala tilda yuqori chastotaga ega (14,9% va 18,7%), bu esa vo- qealarning vaqt ketma-ketligini ifodalash badiiy matn uchun muhim ekanligini tasdiqlaydi.

Shart hol ergash gaplarining Said Ahmad asarlarida ko'proq uchraydigan bo'lishi (10,2% ga nisbatan 6,5%) o'zbek badiiy an'anasida shartli konstruksiyalarning kengroq qo'llanilishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

E'tiborli jihati shundaki, Xeminguey matnlarida apozitiv ot ergash gaplar (3,5%) alohida model sifatida ajratilgan bo'lsa, Said Ahmad matnlarida bu turdagi gaplar alohida ajratilmagan, chunki o'zbek tilida ularning to'g'ridan-to'g'ri analogi mavjud emas.

Umuman olganda, ikkala tildagi chastota ko'rsatkichlari o'rtasida sezilarli statistik o'xshashlik kuzatiladi. Bu esa ergashgan qo'shma gaplarning universal kommunikativ-pragmatik funksiyalarga ega ekanligini

ko'rsatadi. Biroq, ayrim model turlarining chastotasidagi farqlar har bir tilning o'ziga xos tipologik va uslubiy xususiyatlarini aks ettiradi.

Xulosa. Ingliz va o'zbek tillaridagi ergashgan qo'shma gaplarning tuzilish modellari ustida olib borilgan qiyosiy tadqiqot quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi:

Birinchidan, ingliz tilida 12 ta, o'zbek tilida 15 ta asosiy tuzilish modeli aniqlangan. O'zbek tilidagi modellar sonining ko'pligi bu tilning agglutinatib tabiatidan kelib chiqadi – turli ravishdosh va sifatdosh shakllari yordamida bir xil semantik munosabatlarni turlicha morfologik shakllarda ifodalash imkoniyati mavjud.

Ikkinchidan, izomorf xususiyatlar tahlili shuni ko'rsatdiki, ikkala tilda ham ergash gaplar bir xil sintaktik vazifalarni bajaradi (ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol) va bir xil semantik munosabatlarni ifodalaydi (vaqt, sabab, shart, maqsad, natija, o'rin, qarshilik). Bu esa ergashgan qo'shma gaplarning universal lingvistik kategoriya ekanligini tasdiqlaydi.

Uchinchidan, allomorf xususiyatlar ikkala tilning tipologik farqlari bilan bevosita bog'liq. Ingliz tilining analitik xarakteri tufayli ergash gaplar asosan leksik bog'lovchi vositalar yordamida bosh gapga bog'lanadi va odatda postpozitsiyada joylashadi. O'zbek tilining agglutinatib-sintetik xarakteri esa ergash gap fe'lining morfologik ko'rsatkichlari orqali bog'lanishni ta'minlaydi va ergash gapning prepozitiv joylashishini belgilaydi.

To'rtinchidan, o'zbek tilidagi deb bog'lovchisi va sifatdosh shaklli aniqlovchi ergash gaplar, ingliz tilidagi apozitiv ot ergash gaplar kabi modellar ikkala tilga xos bo'lmagan, til-spetsifik xususiyatlardir.

Beshinchidan, statistik tahlil ikkala tilda ham ot ergash gaplar va aniqlovchi ergash gaplarning eng yuqori chastotaga ega ekanligini ko'rsatdi. Bu natija badiiy matnda predmet tavsifi va harakat mazmunini ochib berishning universal ahamiyatini tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985. – 1779 p.
2. Huddleston R., Pullum G.K. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 1842 p.
3. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge, MA: MIT Press, 1965. – 251 p.
4. Halliday M.A.K. An Introduction to Functional Grammar. – 3rd edition. – London: Hodder Arnold, 2004. – 689 p.
5. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O'qituvchi, 1987. – 350 b.
6. Abdurahmonov G'. O'zbek tilida qo'shma gaplar sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1974. – 238 b.
7. Nurmonov A. O'zbek tili morfologiyasi va sintaksisining nazariy masalalari. – Toshkent: Fan, 2002. – 296 b.
8. Hojiyev A. O'zbek tili grammatikasi. Morfologiya va sintaksis. – Toshkent: O'qituvchi, 2013. – 412 b.